

Biografistyka Pedagogiczna
Rok 10 (2025) nr 4
ISSN 2543-6112; e-ISSN 2543-7399
DOI: 10.36578/BP.2025.10. 73

Agnieszka Regulska*

Opieka nad dziećmi osieroconymi w II Rzeczypospolitej – uwarunkowania, praktyki i koncepcje pedagogiczne

Care for Orphaned Children in the Second Polish Republic – Conditions, Practices and Pedagogical Concepts

Abstract: The article addresses the issue of child orphanhood in the Second Polish Republic, analyzing social, legal, and pedagogical conditions as well as selected caregiving practices. Based on normative acts, source materials, and scholarly literature, it discusses the scale of the phenomenon in the context of the consequences of World War I, the Polish–Bolshevik War, epidemics, and economic crises. The study presents the process of shaping the foster care system for children in interwar Poland, with particular emphasis on the 1923 Social Welfare Act. It also highlights the contributions of prominent educators: Kazimierz Jeżewski (the concept of “orphan nests”), Józef Czesław Babicki (the family system), and Janusz Korczak (the model of democratic education), whose ideas aimed to humanize institutional care. The analysis leads to the conclusion that, despite financial and organizational constraints, the Second Polish Republic laid the foundations of child welfare policy for orphaned children, which remain relevant to contemporary pedagogical discourse.

Keywords: orphaned children, care, Second Polish Republic.

* Agnieszka Regulska (ORCID: 0000-0002-0988-8339) – dr hab., prof. UKSW, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie; kontakt: a.regulska@uksw.edu.pl.

Wstęp

Dwudziestolecie międzywojenne w Polsce stanowiło okres szczególnie złożonych wyzwań społecznych i wychowawczych, wynikających z konieczności odbudowy państwa po 123 latach zaborów oraz skutków I wojny światowej i wojny polsko-bolszewickiej. Ogromne straty demograficzne, zniszczenia materialne, zubożenie rodzin, a także fale epidemii (m.in. grypy hiszpanki, gruźlicy i chorób zakaźnych) doprowadziły do masowego występowania sieroctwa oraz sytuacji braku właściwej opieki nad dziećmi. Problem ten dotyczył nie tylko sierot zupełnych, lecz również dzieci zaniedbanych wychowawczo lub pozbawionych stałej opieki rodzicielskiej. Według szacunków liczba sierot w wyniku wojen i trudnych warunków życia była bardzo wysoka, zwłaszcza na terenach najbardziej dotkniętych przez wojenne zniszczenia¹. W 1921 r., według spisu powszechnego, liczba sierot w Polsce przekraczała 1,5 mln, co ilustruje skalę ówczesnego kryzysu opiekuńczego.

Na sytuację dzieci osieroconych wpływały również warunki strukturalne: niedostatek instytucji opiekuńczych, wysoki poziom ubóstwa, a także nierównomierny rozwój infrastruktury społecznej w kraju. Choć już w okresie zaborów istniały inicjatywy filantropijne na rzecz sierot, to dopiero odrodzenie państwa polskiego umożliwiło budowę systemu opieki społecznej opartego na podstawach prawnych i administracyjnych. Proces ten przebiegał jednak w warunkach ograniczonych zasobów i wciąż niedostatecznej koordynacji działań. Zjawisko to wpisuje się w szerszy kontekst rozwoju europejskiej polityki społecznej i wychowania, w którym na początku XX wieku obserwuje się intensyfikację refleksji pedagogicznej nad rolą opieki instytucjonalnej i rodzinnej.

W II Rzeczypospolitej kształtowały się równolegle dwa zasadnicze nurty działań: z jednej strony próby budowy jednolitego systemu opieki państwowej, czego wyrazem była m.in. ustawa o opiece społecznej z 1923 r., z drugiej zaś inicjatywy pedagogów i organizacji pozarządowych dążące do humanizacji warunków wychowania i odejścia od modelu zakładowego. Szczególne znaczenie miała działalność Kazimierza Jeżewskiego (1877–1947) – twórcy koncep-

1 W II Rzeczypospolitej wśród ogólnej liczby dzieci do lat 16 około 15% stanowiły sieroty wojenne; J. Wojtyniak, H. Radlińska, *Sieroctwo. Zasięg i wyrównanie*, Wrocław 1946, s. 20.

cji „gniazd sierocych”, Józefa Czesława Babickiego (1880–1952) – propagatora „systemu rodzinkowego”, oraz Janusza Korczaka 1878/1879–1942) – prekursora praw dziecka i demokracji wychowawczej. Ich dorobek wyznaczył kierunek reform opiekuńczych w Polsce, a jednocześnie pozostaje inspiracją dla współczesnej pedagogiki.

Celem niniejszego artykułu jest analiza sytuacji dzieci osieroconych i pozbawionych opieki w II Rzeczypospolitej ze szczególnym uwzględnieniem uwarunkowań społecznych, prawnych i wychowawczych oraz charakterystyki rozwiązań opiekuńczych stosowanych w tym okresie. W artykule przedstawiono również działalność wybranych twórców koncepcji pedagogicznych, a także wskazano ich wkład w rozwój polskiej myśli opiekuńczej. Analiza opiera się na źródłach normatywnych, publikacjach z okresu dwudziestolecia międzywojennego oraz literaturze współczesnej.

Sytuacja dzieci osieroconych i pozbawionych opieki w II Rzeczypospolitej

Kształtowanie systemu opieki nad dziećmi osieroconymi w II Rzeczypospolitej należy rozpatrywać w perspektywie kumulacji negatywnych zjawisk, jakie wiązały się z sytuacją w kraju po 123 latach zaborów. Długotrwałe skutki działań zaborców dostrzegane były w różnych obszarach życia, a zwłaszcza konsekwencje represji, które następowały po powstaniach narodowych w XIX w. Głębokie ślady w polskim społeczeństwie pozostawiły także niedawne działania wojenne, które toczyły się na ziemiach polskich. Pierwsza wojna światowa i wojna polsko-bolszewicka spowodowały nie tylko wielkie zniszczenia materialne, a tym samym trudne warunki życia dla ludności, lecz również ogromne straty osobowe, których rozmiary poszerzyły epidemie chorób zakaźnych, m.in. grypy hiszpanki. W związku z tym w odradzającym się państwie problem sieroctwa miał charakter masowy – spis ludności z 1921 r. wykazał ponad 1,5 mln sierot, z czego 112 tys. stanowiły sieroty zupełne². W połowie lat 30. XX w. liczba ta, według danych instytucji opiekuńczych, wciąż była bardzo wysoka,

2 Główny Urząd Statystyczny, *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r.*, Warszawa 1927, s. 66.

choć zmieniły się jej przyczyny (malejąca liczba ofiar wojny, wzrastający wpływ ubóstwa i chorób).

Wśród przyczyn sieroctwa dzieci w okresie II Rzeczypospolitej należy wymienić przede wszystkim przedwczesną śmierć ich rodziców, związaną z działaniami wojennymi ostatnich lat i ich konsekwencjami (nie tylko bezpośrednim udziałem w wojnie, ale również nadmiernym wycieńczeniem organizmu przez głód, zimno czy nabyte choroby). Ponadto wysoka śmiertelność wynikała z chorób zakaźnych, w tym gruźlicy, tyfusu czy błonicy – chorób nasilonych przez złe warunki sanitarne i niedożywienie, co przyczyniało się do wzrostu liczby dzieci pozbawionych opieki³. Epidemia grypy hiszpanki z lat 1918–1919 zabiła w Polsce szacunkowo kilkaset tysięcy osób, a jej konsekwencje były odczuwalne w postaci licznych sierot. Dzieci, które straciły rodziców, były zmuszone stawić czoła nie tylko emocjonalnym traumom, ale także wyzwaniom bytowo-materialnym, ponieważ często nie miały dostępu do podstawowych środków do życia⁴. Należy podkreślić, że w dwudziestoleciu międzywojennym w dramatycznej sytuacji znalazła się również znaczna część dzieci, które miały rodziców, jednakże z różnych względów nie zostały otoczone właściwą opieką z ich strony.

Ówczesny pedagog i działacz społeczny Kazimierz Lisiecki (1902–1976) podejmował działalność opiekuńczą wobec „dzieci ulicy”⁵. Określenie to było używane w odniesieniu do nieletnich żyjących na ulicy i z ulicy, włóczących się, którymi nikt się nie interesował. Dzieci pozbawione opieki w wielu wypadkach były tym pokoleniem, które sądziło, że ulica jest ucieczką od rodzinnej nędzy. Natomiast dla sierot, które nie miały rodzin, ulica nierzadko musiała być domem. Wśród dzieci pozbawionych opieki znajdowały się również te, które zostały porzucone z powodu biedy, chorób lub niezdolności rodziców do zapewnienia im opieki. Sytuację dzieci osieroconych i pozbawionych opieki scharakteryzował Józef Czesław Babicki, który w dwudziestoleciu międzywojennym zawodowo zajmował się organizacją pracy wychowawczej w zakładach opiekuńczych:

3 W. Zawisza, *Problemy dzieci osieroconych w Polsce w okresie międzywojennym*, Wrocław 2005, s. 112.

4 K. Olszewski, *Dzieci w Polsce w okresie międzywojennym*, Lublin 2008, s. 58.

5 L. Malinowski, *Geneza opieki socjalnej w Drugiej Rzeczypospolitej*, w: *Praca socjalna służąca człowiekowi*, red. L. Malinowski, A. Orłowska, Warszawa 1998, s. 18.

Są dzieci, które mają do kogo uciec przed krzywdą wrogiego świata i są, które same sobie radzić muszą [...]. Są, które mają kogoś dla siebie wyłącznie, choćby był zły, głupi, niesprawiedliwy. „Mają” złą matkę, pijaka ojca, „mają” rodziców, którzy ich nie lubią [...], ale mają. [...] Są, które nie mają. Tym najgorzej. Sieroty, podrzutki, zaginione, oddane – opuszczone⁶.

W międzywojennej Polsce rozwijano system opieki nad osieroconymi dziećmi, jednakże nie był on wolny od problemów. Zasadniczą kwestią pozostawała niewystarczająca liczba instytucji pomocowych, zwłaszcza w mniejszych miejscowościach. Na terenach wiejskich, gdzie dzieci często były zmuszone do pracy w gospodarstwach rolnych, brakowało odpowiednich placówek opiekuńczych, co zwiększało ryzyko marginalizacji dzieci osieroconych i pozbawionych opieki oraz ich wykluczenia społecznego⁷.

Kolejnym problemem było zjawisko stygmatyzacji sierot obecne w mentalności społecznej tamtych czasów. W tradycyjnym społeczeństwie polskim, kładącym duży nacisk na rodzinę, dzieci bez rodziców były często traktowane jak osoby gorszej kategorii. Takie podejście utrudniało ich integrację ze społecznością lokalną⁸. W efekcie wiele dzieci osieroconych borykało się z poczuciem osamotnienia i brakiem wsparcia, a nawet odrzuceniem społecznym czy wykorzystywaniem w różnych formach, m.in. do pracy, co miało negatywne konsekwencje dla ich przyszłego rozwoju.

Na sytuację dzieci pozbawionych opieki wpływała również bieda, której doświadczali nawet podopieczni placówek dla sierot. Chociaż instytucje opiekuńcze starały się zapewnić dzieciom podstawowe warunki do życia, brakowało środków na zaspokojenie ich potrzeb edukacyjnych, zdrowotnych oraz emocjonalnych. W takich warunkach dzieci musiały zmagać się z trudnościami materialnymi i w wielu przypadkach nie miały możliwości rozwoju poza podstawowym poziomem egzystencji (schronienie, wyżywienie)⁹.

6 J. Babicki, *Wychowanie dziecka opuszczonego w zakładach opiekuńczo-wychowawczych*, Warszawa 1929, s. 9.

7 I. Borkowska, *Pomoc społeczna w Polsce: Analiza postaw wobec dzieci osieroconych w okresie międzywojennym*, Szczecin 2016, s. 88.

8 A. Sienkiewicz, *Edukacja dzieci w Polsce w czasie kryzysu wojennego: 1918–1939*, Łódź 2017, s. 145.

9 M. Błachut, *Opieka społeczna w Polsce międzywojennej. Instytucje i praktyki*, Poznań 2015, s. 130.

Jeżeli chodzi o kolejny wymiar uwarunkowań społecznych, należy wskazać, że II Rzeczpospolita była państwem o dużym zróżnicowaniu etnicznym i wyznaniowym – obok Polaków zamieszkiwali ją Ukraińcy, Białorusini, Żydzi, Niemcy, Litwini i inne mniejszości. W związku z tym dzieci osierocone funkcjonowały w ramach zróżnicowanych modeli kulturowych i religijnych, co miało wpływ na opiekę instytucjonalną nad nimi. Wielu wychowanków trafiało do placówek prowadzonych przez organizacje wyznaniowe, które kierowały się własnymi tradycjami pedagogicznymi.

Rola państwa w zapewnieniu opieki dzieciom osieroconym i pozbawionym opieki

Po odzyskaniu niepodległości istotną kwestią stało się zatem zorganizowanie systemu opieki społecznej, działalności opiekuńczo-wychowawczej i edukacyjnej, które musiały sprostać nowym wyzwaniom w odrodzonym państwie polskim. Historia regulacji prawnych w zakresie opieki nad dziećmi w Polsce jest znacznie dłuższa niż sama II Rzeczpospolita. Już w epoce przedrozbiorowej obowiązywały normy prawa ziemskiego i miejskiego, a także regulacje statutowe (np. statuty wiślickie z 1347 r. i statuty litewskie), które przewidywały obowiązki gminy i parafii w zakresie wsparcia osób ubogich i osieroconych¹⁰. Na obszarach wiejskich praktyka opieki nad sierotami miała często charakter wspólnotowy, oparty na prawie zwyczajowym.

Okres zaborów przyniósł głęboką dyferencjację systemów prawnych. W zaborze austriackim obowiązywała ustawa o opiece nad ubogimi z 1863 r., oparta na modelu komunalnym, który nakładał obowiązek pomocy na gminy. W zaborze pruskim rozbudowany system ubezpieczeń społecznych (m.in. ustawy Bismarcka) częściowo obejmował dzieci w rodzinach robotniczych, natomiast w Królestwie Polskim władze carskie wprowadziły system zakładów opiekuńczych podległych gubernialnym komitetom dobroczynności¹¹.

Pierwsze lata niepodległości to próba integracji tych trzech odmiennych systemów. Na ziemiach polskich po 123 latach zaborów panowały różne syste-

¹⁰ F. Kulpiński, *Historyczne podmioty myśli i praktyki opieki nad dzieckiem*, w: *Pedagogika opiekuńcza – historia, teoria, terminologia*, red. Z. Dąbrowski, F. Kulpiński, Olsztyn 2000, s. 43–46.

¹¹ L. Malinowski, *Geneza opieki socjalnej w Drugiej Rzeczypospolitej*, s. 63–67.

my prawne odziedziczone po zaborcach, również w dziedzinie opieki społecznej. Na terenie byłego zaboru rosyjskiego w praktyce nie istniały żadne instytucje, które z ramienia władz publicznych podejmowałyby zadania zabezpieczania potrzeb socjalnych i opiekuńczych ludności. Ponadto władze rosyjskie pozbawiały pomocy instytucje dobroczynne o charakterze społecznym oraz poddawały je nadmiernej kontroli, przez co utrudniały ich działalność opiekuńczą¹².

W związku z tym w II Rzeczypospolitej sprawa wychowania dzieci oraz zapewnienia im warunków do rozwoju i edukacji zaliczona została do grupy najważniejszych zadań ówczesnego demokratycznego państwa. W ramach rozwijającej się polityki społecznej zaczęto podejmować różne działania mające na celu zapewnienie należytej pieczy dzieciom pozbawionym rodziców, choć system opieki społecznej wciąż był w fazie organizacyjnej. Jednakże kwestia opieki nad dziećmi osieroconymi stała się zadaniem państwa i samorządów lokalnych oraz uzupełniającą – organizacją charytatywnych.

Za najbardziej znaczący akt prawny w dziedzinie kształtowania się systemu opiekuńczego należy uznać Konstytucję z 17 marca 1921 r. W ustawie zasadniczej znalazł się zapis (art. 103) wskazujący na prawo do opieki i pomocy ze strony państwa¹³ w zakresie oznaczonym ustawą, dla dzieci, które nie były otoczone dostateczną opieką rodzicielską bądź były zaniedbane pod względem wychowawczym. Jednak zapis ten miał charakter ogólny i deklaracyjny – brakowało ustaw wykonawczych i środków finansowych, aby faktycznie realizować ten postulat¹⁴. Konstytucja określała również możliwość sądowego odebrania rodzicom władzy nad dzieckiem, jednakże przepis ten nie znalazł odzwierciedlenia w nowych aktach prawnych, w związku z czym w praktyce okazał się trudny do realizacji¹⁵.

Przełomowym aktem była ustawa o opiece społecznej z 16 sierpnia 1923 r. (Dz.U. 1923 nr 92 poz. 726), która po raz pierwszy na szczeblu ogólnopaństwowym

12 M. Brenk, K. Chaczko, R. Pląsek, *Organizacja pomocy społecznej w Polsce 1918–2018*, Warszawa 2018, s. 18.

13 Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Dz. U. z 1921 r., nr 44, poz. 267.

14 M. Błachut, Błachut, *Opieka społeczna w Polsce międzywojennej*, s. 109–115.

15 M. Andrzejewski, *Pieczka zastępcza*, w: *System prawa prywatnego*, t. 12: *Prawo rodzinne i opiekuńcze*, red. T. Smyczyński, Warszawa 2003, s. 396.

zdefiniowała opiekę społeczną jako zadanie publiczne i wprost przypisała obowiązki państwu i samorządom. Określono w niej zasady udzielania pomocy ze strony państwa dla osób i grup społecznych znajdujących się w trudnym życiowym położeniu, w tym dla osieroconych dzieci. Opiekę społeczną zdefiniowano jako zaspokajanie ze środków publicznych niezbędnych potrzeb życiowych osób i grup społecznych, które trwale lub chwilowo nie są w stanie tego uczynić własnymi środkami materialnymi lub poprzez własną pracę¹⁶. Podkreślono w ten sposób państwowy charakter systemu opieki, gdyż wskazano, że potrzeby miały być zaspokajane ze środków publicznych. Ówczesny system opiekuńczy państwa obejmował niemowlęta, dzieci i młodzież, zwłaszcza w sytuacji sieroctwa, ale też dzieci zagrożone wpływami złego otoczenia. Ustawiono różne instytucje i programy wsparcia, powołane zostały placówki opiekuńcze, które miały za zadanie zapewnienie dzieciom osieroconym odpowiednich warunków życiowych, pożywienia i podstawowej opieki zdrowotnej. Jedną z istotnych form pieczy nad osieroconymi dziećmi było przeniesienie ich do rodzin zastępczych¹⁷. Władze państwowe podejmowały próby wprowadzenia szerokich reform społecznych, jednakże skuteczność tych działań była w dużej mierze ograniczona przez trudności finansowe i logistyczne¹⁸. Mocną stroną tego aktu była próba unifikacji rozwiązań prawnych i wprowadzenie zasady subsydiarności – opieka miała być realizowana najpierw przez rodzinę, następnie gminę, powiat, województwo, a dopiero w ostateczności przez władze centralne¹⁹.

Wprowadzenie na mocy ustawy o opiece społecznej z 1923 r. obowiązku opieki publicznej, tj. prawa do opieki ze strony organów publicznych, i przypi-

16 A. Regulska, *Rodzina i piecza zastępcza nad dzieckiem w perspektywie zasady pomocniczości. Analiza dyskursu retoryki politycznej*, Warszawa 2018, s. 88–89.

Ponadto system opieki społecznej w odrodzonej Polsce przewidywał różne formy ochrony macierzyństwa, opieki nad osobami starszymi i niezdolnymi do pracy z powodu choroby lub niepełnosprawności, wsparcie więźniów po odbyciu kary, bezdomnych (szczególnie ofiar wojny) oraz walkę z żebractwem, alkoholizmem, nieładem i włóczęgostwem.

17 P. Kowalski, *Dzieci w opiece społecznej w II Rzeczypospolitej. Analiza instytucji i polityk państwowych*, Warszawa 2014, s. 121.

18 M. Malinowski, *Spółeczna rola domów sierot w Polsce międzywojennej*, Kraków 2011, s. 93.

19 M. Brenk, K. Chaczko, R. Płasek, *Organizacja pomocy społecznej w Polsce 1918–2018*, s. 52–55.

sanie zadań w tym zakresie związkom komunalnym sprawiło, że działalność organizacji dobroczynnych w okresie międzywojennym pełniła funkcję komplementarną wobec działań instytucji państwowych i samorządowych, uzupełniając fundusze organów publicznych na realizację zadań opiekuńczych, oświatowych, leczniczych, kulturalnych²⁰. Nie spowodowało to ograniczenia działalności dotychczasowych organizacji charytatywnych, a co więcej – aktywność podejmowały nowe, m.in. Polski Czerwony Krzyż, Caritas, Towarzystwo Wzajemnej Pomocy dla Dzieci. Zakres realizowanych przez nie zadań obejmował prowadzenie placówek opiekuńczych, pomoc w edukacji, a także zbiórki na rzecz sierot. Stanowiło to odpowiedź na problemy społeczne i gospodarcze tamtego okresu, wśród których znajdowała się również kwestia opieki nad osieroconymi dziećmi. Według Krzysztofa Jasiewicza w latach 30. XX w. stowarzyszenia opiekuńcze (bez zgromadzeń zakonnych, związków wyznaniowych i fundacji) prowadziły ponad 50% placówek opieki całkowitej dla dzieci. Ponadto fundacje dobroczynne prowadziły 70% zakładów opieki całkowitej dla dzieci i młodzieży oraz 20% placówek opieki zamkniętej dla dorosłych. Fundacje dobroczynne, oprócz prowadzenia placówek opieki całkowitej organizowały także pomoc środowiskową dla najuboższych²¹. Działalność organizacji dobroczynnych była komplementarna do działań instytucji publicznych i stanowiła istotny element w zapewnianiu pomocy sierotom, a także prowadzeniu edukacji i wsparcia środowiskowego.

Jednakże słabości systemu były liczne. Przede wszystkim rozmieszczenie placówek opiekuńczych było nierównomierne – w województwach wschodnich często brakowało takich instytucji w promieniu kilkudziesięciu kilometrów. Następną kwestią to chroniczne niedofinansowanie, o czym świadczy poziom wydatków na opiekę społeczną, na którą w latach 30. przeznaczano zaledwie około 1,2% budżetu państwa²². Ponadto nie istniały skuteczne mechanizmy kontroli jakości opieki, ówczesne inspekcje ministerialne wskazywały na przepełnienie placówek, zły stan sanitarny i niskie kwalifikacje kadry.

20 E. Leś, *Działalność dobroczynna w Europie i Ameryce. Tradycje i współczesność*, Część I–III, Warszawa 1999, s. 26.

21 K. Jasiewicz, *Polityka fundacyjna w II Rzeczypospolitej*, „Polityka Społeczna” 1990, nr 2, s. 27.

22 P. Kowalski, *Dzieci w opiece społecznej w II Rzeczypospolitej*, s. 205–210.

Należy również zaznaczyć, że rozwiązania prawne w odrodzonej Polsce dotyczące opieki nad dziećmi osieroconymi i pozbawionymi rodziny były w dużej mierze reakcją na kryzys humanitarny po I wojnie światowej, a nie efektem długofalowej strategii. W tym sensie „pierwsze” regulacje w II Rzeczypospolitej należy rozumieć jako pierwsze jednolite rozwiązania obowiązujące na terenie całego państwa polskiego po 1918 r., a nie jako absolutne początki prawodawstwa w tej dziedzinie.

Podsumowując należy stwierdzić, że system opieki nad dziećmi osieroconymi kształtowany od 1918 r. łączył elementy dziedzictwa prawnego z czasów przedrozbiorowych i zaborów z próbą stworzenia nowoczesnego, centralnie koordynowanego modelu opieki. Mocną stroną była próba unifikacji i wprowadzenie zasady subsydiarności, głównymi słabościami zaś – niewystarczające finansowanie, nierówny dostęp i brak spójnych standardów jakości.

Koncepcje prorodzinnej i środowiskowej opieki nad dzieckiem osieroconym

W II Rzeczypospolitej brakowało jednolitych zasad opieki nad dzieckiem osieroconym. Dominował model zakładowy, wywodzący się z XIX w., krytykowany za szablonowość, brak więzi emocjonalnej i izolowanie wychowanków od społeczeństwa²³. W tym kontekście rodziły się inicjatywy zmierzające do tworzenia środowisk wychowawczych na wzór rodziny i do reformowania instytucji opiekuńczych. Istotne znaczenie dla kształtowania założeń teoretycznych i praktyki w zakresie tworzenia prorodzinnych form opieki nad sierotami miały stanowiska ówczesnych pedagogów, w tym Kazimierza Jeżewskiego, Józefa Czesława Babickiego i Janusza Korczaka. Wypracowane przez nich koncepcje opieki nad dzieckiem osieroconym odrzucały model tradycyjnej placówki, uznając, że dla prawidłowego rozwoju i wychowania potrzebne jest środowisko jak najbardziej zbliżone do rodziny, czyli małe wspólnoty. W ich projektach opiekuńczych występowały różnice w zakresie założeń teoretycznych oraz metod i środków wychowawczych, jednakże wszystkie uwzględniały prorodzinny i środowiskowy charakter opieki zastępczej, a także podmiotowość dziecka.

23 J. Korczak, *Prawo dziecka do szacunku*, oprac. E. Cichy, Warszawa 2012, s. 14.

Jeżeli chodzi o kluczowe **założenia opiekuńczo-wychowawcze**, w systemie Kazimierza Jeżewskiego dominuje organizacja wspólnot wiejskich dla dzieci pozbawionych rodziny i podejmowanie pracy fizycznej w kontekście wychowawczym. Jego doświadczenia związane z pracą społeczną na terenie Warszawy i studia w Szwajcarii zaowocowały projektem tzw. gniazd sierocych, w którym autor nakreślił problem sieroctwa dziecka w powiązaniu z gospodarczym i kulturalnym rozwojem wsi polskiej²⁴. Jego koncepcja „gniazd sierocych” opierała się na integracji wychowania z pracą rolną i wspólnotowym życiem. Placówki te miały funkcjonować jako wielodzietne rodziny zastępcze, w których opiekunowie dbaliby o rozwój moralny, fizyczny i społeczny wychowanków²⁵. „Gniazda sieroce” i późniejsze „wioski kościuszkowskie”, tworzone jako osady rolne, były w rzeczywistości wielodzietnymi rodzinami zastępczymi, w których wychowywały się osierocone dzieci²⁶. Opiekunowie zastępczy byli odpowiedzialni za tworzenie atmosfery rodzinnej, dbanie o dobre samopoczucie i zdrowie dzieci, a także ich prawidłowy rozwój, zwłaszcza w sferach moralnej, fizycznej i społecznej.

Z kolei w koncepcji Józefa Czesława Babickiego dostrzega się nieco inaczej ujęte założenie tworzenia warunków środowiska rodzinnego w opiece nad sierotami. Wypracowany przez niego model „systemu rodzinkowego” dążył do zbliżenia struktury zakładów opiekuńczych do warunków rodzinnych, zgodnie z przyjętym postulatem, że najdoskonalszą instytucją wychowawczą jest rodzina, w której dziecko może mieć zaspokojone wszystkie potrzeby rozwojowe i ma szansę na pełny rozwój własnej indywidualności. Autor krytykował przy tym system zakładowy za dehumanizację i dążył do zreformowania wewnętrznej jego struktury. Starał się upowszechnić w placówkach opiekuńczych model opieki rodzinnych, wprowadzając małe grupy wychowawcze, co

24 Jeszcze przed odzyskaniem niepodległości na ziemiach polskich zaboru austriackiego Kazimierz Jeżewski podjął ważną inicjatywę społeczną na rzecz dzieci osieroconych, którą było założenie Towarzystwa Gniazd Sierocych. Celem działalności Towarzystwa było zapewnienie dzieciom i młodzieży pozbawionym rodziców wychowania i opieki pod kierunkiem nauczycieli w specjalnie zorganizowanych gospodarstwach rolnych o nazwie wioski i gniazda sieroce; K. Jeżewski, *Program Wychowawczy Towarzystwa Gniazd Sierocych*, Warszawa 1918, s. 23.

25 Tenże, *Gniazda sieroce i wieś kościuszkowska*, Lwów 1922.

26 A. Regulska, *Rodzina i piecza zastępcza*, s. 82.

miało przyczynić się do zerwania z szablonowością i formalizmem oraz przybliżać wychowanków do społeczeństwa. Józef Babicki stale udoskonalał założenia teoretyczne swej koncepcji, dlatego w ówczesnych placówkach opieki nad dziećmi osieroconymi można zaobserwować stopniowe przechodzenie od systemu harcerskiego przez rodzinkowy aż do kwaterowego²⁷.

Natomiast Janusz Korczak w założeniach opiekuńczo-wychowawczych kładł nacisk na prawa dziecka, demokrację wychowawczą i indywidualizację. Ponadto podkreślał znaczenie miłości wychowawczej, którą wiązał ściśle z szacunkiem wobec dziecka i jego natury, przyjęciem go takim, jakim ono jest, i pozwoleniem na pozostanie sobą²⁸. Prawo dziecka do szacunku i indywidualnego podejścia było podstawą jego systemu, jednocześnie należało do zasadniczych praw dziecka, które autor charakteryzował w swoich publikacjach²⁹.

Należy zaznaczyć, że model Janusza Korczaka zainicjował również ideę samorządności dziecięcej w placówkach opiekuńczych, co stanowiło *novum* w praktyce II Rzeczypospolitej. W utworzonym przez siebie Domu Sierot wdrożył system samorządności dziecięcej, umożliwiający wychowankom realny wpływ na funkcjonowanie placówki poprzez organy, takie jak rada samorządowa, sejm dziecięcy czy sąd koleżeński. Działaniom w obszarze samorządności dzieci przypisywane były określone cele wychowawcze, m.in. rozwój społeczny i samokontrola wewnętrzna³⁰.

Odnosząc się do kwestii **metod i środków wychowawczych** uwzględnianych w analizowanych koncepcjach opieki i wychowania osieroconych dzieci, dostrzec można różnorodność podejść i przyjmowanych rozwiązań.

Kazimierz Jeżewski stosował metodę pracy przez działanie i integrację wychowanka z procesami produkcyjnymi. Wychowanie przez pracę miało pełnić funkcję kompensacyjną wobec sieroctwa i wzmacniać poczucie wartości dziecka. Jeżewski planował również rozwój wiosek kościuszkowskich – zespołów gniazd, które miały tworzyć lokalne centra opieki⁴. Z kolei Józef Babicki koncentrował się na tworzeniu więzi i bliskich relacji w małych grupach

27 F. Kulpiński, *Historyczne podmioty...*, s. 46.

28 J. Sobczak, „Nowe wychowanie” w polskiej pedagogice okresu Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939), Bydgoszcz 1998, s. 93.

29 J. Korczak, *Wybór pism*, t. 3, Warszawa 1958, s. III, 395; J. Korczak, *Prawo dziecka...*, s. 30–31.

30 J. Sobczak, „Nowe wychowanie” w polskiej pedagogice, s. 293.

wychowawczych przy zachowaniu nadzoru wychowawcy. „Rodzinkowa” metoda opieki służyła odtwarzaniu atmosfery domu rodzinnego³¹, a rozwiązanie to miało ograniczyć anonimowość dziecka i formalizm instytucji poprzez wprowadzenie więzi emocjonalnych i współodpowiedzialności dzieci za życie grupy.

Podobne cele realizował Janusz Korczak, jednakże innymi metodami, ze szczególnym uwzględnieniem zasady podmiotowości dziecka i jego prawa do szacunku³². W obszarze działalności pedagogicznej autor ten wskazywał na potrzebę wypracowania „diagnostyki wychowawczej” opartej, podobnie jak w medycynie, na rozumieniu objawów³³. Natomiast zadania wychowawcy sprowadzał nie tylko do poznania dziecka, lecz również i samego siebie³⁴. Uważał on, że każde dziecko, niezależnie od wieku, wymaga indywidualnego podejścia; każde odgrywa rolę podmiotu, czyli „pełnowartościowego współtwórcy własnego życia”³⁵. Ponadto stosował metody samorządowe, umożliwiając dzieciom realny wpływ na funkcjonowanie placówki.

Podsumowując należy stwierdzić, że każda z ówczesnych koncepcji opiekuńczych zakładała aktywną rolę dziecka i znaczenie więzi emocjonalnych w procesie wychowania. Ponadto we wszystkich modelach opieki obecny był element pracy wychowawczej i społecznej integracji, chociaż w różnym stopniu akcentowany. Warto podkreślić dostrzeganie w działalności pedagogicznej podmiotowości dziecka: w koncepcji Kazimierza Jeżewskiego miała ona wymiar praktyczny (m.in. udział w pracy), u Józefa Babickiego wyrażana była w wymiarze relacyjnym (więzi w „rodzince” i relacje międzyosobowe), natomiast w modelu Janusza Korczaka podmiotowość wychowanka ujmowana była w płaszczyźnie demokratycznej i aksjologicznej (m.in. prawa dziecka)³⁶.

31 J. Babicki, *Metodyka pracy wychowawczej w małej grupie*, Warszawa 1931.

32 J. Korczak, *Prawo dziecka...*, Warszawa 1929.

33 Tenże, *Wybór pism pedagogicznych*, t. 2, Warszawa 1957, s. 7.

34 Tenże, *Wybór pism pedagogicznych*, t. 1, Warszawa 1957, s. 126; tenże, *Myśli*, Warszawa 1987, s. I.

35 A. Lewin, *Korczak znany i nieznan*, Warszawa 1999, s. 235–237.

36 W tym kontekście należy podkreślić, że do upowszechnienia idei podmiotowości dziecka przyczyniła się również Maria Grzegorzewska, wprowadzając elementy decyzyjności w procesie wychowania dzieci z niepełnosprawnościami; M. Grzegorzewska, *Pedagogika specjalna*, Warszawa 1935.

W okresie II Rzeczypospolitej prekursorom opieki zastępczej nad sierotami przyświecała idea, że należy tworzyć środowiska opiekuńczo-wychowawcze jak najbardziej zbliżone do wzorca rodziny. Poprzez podejmowaną w różnych formach pracę pedagogiczną mieli oni znaczący udział w rozwoju systemu pomocy dzieciom pozbawionym opieki rodzicielskiej, a ich dorobek stanowi inspirację dla współczesnych modeli rodzinnej pieczy zastępczej i wychowania w duchu praw dziecka.

Zakończenie

Problem sieroctwa i braku opieki nad dziećmi był zjawiskiem masowym i wielowymiarowym w II Rzeczypospolitej, wynikającym z kumulacji niekorzystnych czynników społecznych, politycznych i ekonomicznych. Wyzwania te wynikały nie tylko z bezpośrednich skutków I wojny światowej, wojny polsko-bolszewickiej czy epidemii chorób zakaźnych, lecz również z długofalowych konsekwencji zaborów, które zahamowały rozwój nowoczesnej polityki społecznej na ziemiach polskich. Odrodzone państwo stanęło przed koniecznością zbudowania od podstaw jednolitego systemu opieki społecznej, obejmującego zarówno regulacje prawne, jak i organizację praktycznych form działalności pedagogicznej kierowanej do dzieci osieroconych.

Uchwalenie ustawy o opiece społecznej w 1923 r. oraz konstytucyjne gwarancje prawa do opieki miały znaczenie przełomowe, choć nie wyeliminowały wszystkich trudności. Niedostateczne finansowanie, brak kadr, nierównomierne rozmieszczenie placówek opiekuńczych czy niska jakość standardów były problemami trwale obecnymi w międzywojennej Polsce. W związku z tym istotnym uzupełnieniem działań państwa pozostawały inicjatywy organizacji charytatywnych i filantropijnych, które wspierały rozwój pieczy nad sierotami, prowadząc placówki wychowawcze, domy opieki czy organizując pomoc środowiskową.

Na tle tych uwarunkowań szczególne znaczenie miała działalność pedagogów i działaczy społecznych, którzy podejmowali próby reformowania ówczesnego systemu opiekuńczego, wprowadzając rozwiązania o charakterze prorodzinnym i środowiskowym. Koncepcja „gniazd sierocych” Kazimierza Jeżewskiego, „system rodzinkowy” Józefa Czesława Babickiego oraz model wychowawczy Janusza Korczaka akcentowały potrzebę humanizacji opieki, tworzenia małych wspólnot wychowawczych, opartych na więziach emo-

cjonalnych i współodpowiedzialności, a także poszanowania podmiotowości dziecka. Korczak, wprowadzając elementy demokracji wychowawczej i prawa dziecka, wyprzedzał swoją epokę, stając się jednym z prekursorów współczesnej pedagogiki praw dziecka. Również Jeżewski i Babicki wnieśli istotny wkład w rozwój idei opieki zbliżonej do modelu rodzinnego, co stanowiło alternatywę dla krytykowanego systemu zakładowego.

Dziedzictwo II Rzeczypospolitej w zakresie opieki nad dziećmi osieroconymi ma wymiar trwały. Wiele rozwiązań, choć niedoskonałych w swej ówczesnej formie, wyznaczyło kierunek rozwoju polskiej polityki opiekuńczej w kolejnych dekadach, a przyjęte wówczas zasady – zwłaszcza idea subsydiarności i dążenie do zapewnienia dziecku środowiska rodzinnego – pozostają aktualne do dziś. Refleksja nad doświadczeniami tego okresu ukazuje również, że skuteczność działań opiekuńczych wymaga nie tylko ram prawnych, ale przede wszystkim wrażliwości społecznej, kształtowania postaw etycznych i respektowania praw dziecka.

Przykłady rozwiązań i idei pedagogicznych okresu II Rzeczypospolitej mogą inspirować współczesne koncepcje pieczy zastępczej, zwłaszcza w obszarze humanizacji opieki, wsparcia rodzinnego oraz ochrony godności i autonomii dziecka. Analiza tych doświadczeń prowadzi do wniosku, że opieka nad dzieckiem – zarówno w przeszłości, jak i obecnie – musi być rozumiana jako zadanie nie tylko instytucjonalne, lecz także społeczne, wymagające współdziałania państwa, organizacji i środowisk lokalnych, a przede wszystkim uznania dziecka za pełnoprawny podmiot procesu wychowawczego.

Streszczenie: Artykuł podejmuje problem sieroctwa dzieci w II Rzeczypospolitej, analizując uwarunkowania społeczne, prawne i pedagogiczne oraz wybrane praktyki opiekuńcze. Na podstawie aktów normatywnych, materiałów źródłowych i literatury omówiono skalę zjawiska w kontekście skutków I wojny światowej, wojny polsko-bolszewickiej, epidemii i kryzysów gospodarczych. Przedstawiono proces kształtowania systemu pieczy zastępczej nad dzieckiem w Polsce międzywojennej ze szczególnym uwzględnieniem ustawy o opiece społecznej z 1923 r. Wskazano również na wkład wybitnych pedagogów: Kazimierza Jeżewskiego (koncepcja „gniazd sierocych”), Józefa Czesława Babickiego (system rodzinkowy) i Janusza Korczaka (model demokratycznego wychowania), których idee miały na celu humanizację opieki instytucjonalnej. Analiza prowadzi do wniosku, że pomimo niedostatków finansowych i organizacyjnych II Rzeczpospolita wypracowała podstawy polityki opiekuńczej wobec osieroconych dzieci, aktualne w refleksji współczesnej pedagogiki.

Słowa kluczowe: dzieci osierocone, opieka, II Rzeczpospolita.

Bibliografia

Źródła

- Babicki J., *Metodyka pracy wychowawczej w małej grupie*, Warszawa 1931.
- Babicki J. C., *Wychowanie dziecka opuszczonego w zakładach opiekuńczo-wychowawczych*, Warszawa 1929.
- Główny Urząd Statystyczny, *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r.*, Warszawa 1927.
- Grzegorzewska M., *Pedagogika specjalna*, Warszawa 1935.
- Jeżewski K., *Gniazda sieroce i wieś kościuszkowska*, Lwów 1922.
- Jeżewski K., *System wychowawczy Gniazd Sierocych*, w: *Księga pamiątkowa II Polskiego Kongresu Pedagogicznego*, Lwów 1910, s. 164–165. .
- Jeżewski K., *Program Wychowawczy Towarzystwa Gniazd Sierocych*, Warszawa 1918.
- Korczak J., *Myśli*, Warszawa 1987.
- Korczak J., *Wybór pism pedagogicznych*, t. 1-2, Warszawa 1957.
- Korczak J., *Wybór pism*, t. 3, Warszawa 1958.
- Korczak J., *Prawo dziecka do szacunku*, oprac. E. Cichy, Warszawa 2012.
- Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Dz. U. z 1921 r., nr 44, poz. 267.
- Ustawa o opiece społecznej z dnia 16 sierpnia 1923 roku, Dz. U. nr 92, poz. 726 z późn. zm.
- Wojtyniak J., Radlińska H., *Sieroctwo. Zasięg i wyrównanie*, Wrocław 1946.

Opracowania

- Andrzejewski M., *Piecza zastępcza*, w: *System prawa prywatnego*, t. 12, *Prawo rodzinne i opiekuńcze*, red. T. Smoczyński, Warszawa 2003, s. 387–399.
- Błachut M., *Opieka społeczna w Polsce międzywojennej. Instytucje i praktyki*, Poznań 2015.
- Borkowska I., *Pomoc społeczna w Polsce: Analiza postaw wobec dzieci osieroconych w okresie międzywojennym*, Szczecin 2016.
- Brenk M., Chaczko K., Płasek R., *Organizacja pomocy społecznej w Polsce 1918–2018*, Warszawa 2018.
- Jasiewicz K., *Polityka fundacyjna w II Rzeczypospolitej*, „Polityka Społeczna”, 1990, nr 2, s. 26–29.
- Kowalski P., *Dzieci w opiece społecznej w II Rzeczypospolitej: Analiza instytucji i polityk państwowych*, Warszawa 2014.
- Kulpiński F., *Historyczne podmioty myśli i praktyki opieki nad dzieckiem*, w: *Pedagogika opiekuńcza – historia, teoria, terminologia*, red. Dąbrowski Z., Kulpiński F., Olsztyn 2000, s. 15–88.
- Leś E., *Działalność dobroczynna w Europie i Ameryce. Tradycje i współczesność*, Część I–III, Warszawa 1999.

- Lewin A., *Korczak znany i nieznany*, Warszawa 1999.
- Malinowski M., *Społeczna rola domów sierot w Polsce międzywojennej*, Kraków 2011.
- Malinowski L., *Geneza opieki socjalnej w Drugiej Rzeczypospolitej*, w: *Praca socjalna służbą człowiekowi*, red. Malinowski L., Orłowska A., Warszawa 1998, **s. 16-29**.
- Olszewski K., *Dzieci w Polsce w okresie międzywojennym*, Lublin 2008.
- Regulska A., *Rodzina i piecza zastępcza nad dzieckiem w perspektywie zasady pomocniczości. Analiza dyskursu retoryki politycznej*, Warszawa 2018.
- Sienkiewicz A., *Edukacja dzieci w Polsce w czasie kryzysu wojennego: 1918–1939*, Łódź 2017.
- Sobczak J., *„Nowe wychowanie” w polskiej pedagogice okresu Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)*, Bydgoszcz 1998.
- Zawisza W., *Problemy dzieci osieroconych w Polsce w okresie międzywojennym*, Wrocław 2005.